



УДК: 172.15:17.022.1:316.627

В. І. Кириченко

ПАТРІОТИЗМ ЯК ЦІННІСНО-СМИСЛОВЕ ПІДГРУНТЯ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Розглянуто актуальні питання осмислення патріотизму та його складових як ціннісного підгрунтя формування просоціальної поведінки підлітків у сучасних закладах середньої освіти. Наведено результати термінологічного аналізу понять «патріотизм» і «просоціальна поведінка», висвітлено характеристики патріотизму як цінності й своєрідного формату життєвих орієнтацій особистості, завдання держави та потреби суспільства, наведено приклади патріотично спрямованої освіти. Проаналізовано базові складники патріотизму та їх суголосність із характеристиками просоціальної поведінки.

Ключові слова: патріотизм, складові патріотизму, просоціальна поведінка, соціальне служіння.

Постановка проблеми та її актуальність. Цільовим мейнстримом (англ. *mainstream* – основна течія) освіти сьогодення є формування нової людини з критичним, креативним і піклувальним мисленням, яка прагне до постійного саморозвитку, бере на себе відповідальність за свій життєвий вибір і власну життєдіяльність [9]. У Концепції Нової української школи зазначено, що її випускник має бути особистістю, інноватором і патріотом з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами, приймає відповідальні рішення, поважає гідність і права людини, вміє досягати власного благополуччя і здатен на безкорисливе соціальне служіння [7].

Суспільно-політичні події 2013–2017 рр. – феномен Майдану, анексія Криму, буремний перебіг тривалого збройного конфлікту в східних регіонах нашої держави – відчутно актуалізували потребу переосмислити значущість патріотизму як ціннісно-смыслового підгрунтя просоціальної поведінки в умовах сучасних соціокультурних трансформацій і викликів.

Теоретико-методологічною основою патріотичного виховання молоді є досягнення педагогіки в галузі дослідження процесу виховання, висвітлені в розвідках про філософське підгрунтя патріотизму зарубіжних (Аристотель, Платон, Цицерон, Т. Мор, Т. Кампанелла, Й. Гердер, І. Кант, Г. Гегель, С. Гессен, А. Грамши, К. Поппер, Е. Ренан, Й. Г. Фіхте та ін.) і українських філософів (М. Братасюк, О. Братко-Кутинський, І. Мірчук, Д. Чижевський, М. Шлемкевич та ін.), у наукових працях І. Беха, В. Білоусової, О. Вишневського, В. Гарнійчука, І. Мартинюка, І. Огієнка, Д. Пащенко, С. Русової, Ю. Сердюк, С. Сисоевої, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, Н. Яременко та ін., а також основні положення Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр.

Осмисленню значущості й особливостей просоціальної поведінки присвячено багато наукових досліджень переважно психологічного напрямку (К. Абульханова-Славська, І. Бех, Б. Братусь, Г. Корнетов, О. Леонт'єв, А. Маклаков, С. Рубінштейн, Г. Товканець, М. Фіцула, І. Фурманов, Г. Щєбатунов та ін.); феномен

© В. І. Кириченко, 2017



милосердя й альтруїзму (просоціальна поведінка різниться від соціальної саме більшим альтруїстичним навантаженням) розкрито у дослідженнях Т. Гаврилової, В. Зандер, В. Куніциної, Н. Кухтової, І. Юсупова та ін.

Проблема патріотизму привертає увагу своєю багатоплановістю. Як духовно-моральна цінність він завжди виступав пріоритетним завданням функціонування держави, становлення суспільства, розвитку особистості. Головним його призначенням є консолідація певної спільності для успішного вирішення суспільно значущих проблем власної життєдіяльності.

Патріотизм постає однією з провідних цінностей, якими має оволодіти підрастаюча особистість. Без цього комплексного почуття її соціальне життя буде неповноцінним, надзвичайно збідненим, оскільки особистість перебуватиме поза важливими зв'язками і відносинами, які визначають її просоціальну позицію, суспільно значуще життєздійснення, внутрішнє душевне задоволення, самооцінку, життєвий успіх.

Мета статті – осмислення патріотизму як комплексного почуття-цінності й смислової основи просоціальної поведінки дітей та підлітків.

Виклад основного матеріалу. Ідея патріотизму в усі часи посідала особливе місце не тільки в духовному житті суспільства, а й в усіх найважливіших сферах його діяльності – в ідеології, політиці, економіці, культурі, історії, екології тощо.

Аналіз сутності патріотизму варто почати з визначення самого поняття. Термін «патріотизм» має давньогрецькі корені: в перекладі з грецької «*patriot*» – співвітчизник, або «*patria*» – батьківщина.

Філософський словник тлумачить патріотизм як моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до Вітчизни, відданість їй, гордість за її минуле і сучасне, прагнення захистити інтереси Батьківщини.

На макрорівні патріотизм є значущою частиною суспільної свідомості, що проявляється в колективних настроях, почуттях, оцінках, у ставленні до свого народу, його способу життя та історико-культурної спадщини, державних інституцій і системи засадничих цінностей.

Патріотизм – це свідомо й добровільна позиція, що її приймають громадяни, в якій пріоритет суспільного, державного постає не обмеженням, а стимулом індивідуальної свободи й умовою всебічного розвитку громадянського суспільства. Зміст і спрямованість патріотизму визначають, насамперед, духовним і моральним кліматом суспільства, його історичним корінням, що живить суспільне життя багатьох поколінь [2].

На особистісному рівні патріотизм постає як найважливіша, стійка характеристика людини, що виражається у її світогляді, моральних ідеалах, нормах поведінки. Образно кажучи, патріотизм є своєрідним форматом життєвих орієнтацій громадянина в реалізації його життєвої стратегії, що відповідає реальним соціальним інтересам й очікуванням його найближчого оточення, громади, суспільства і держави, закарбований у його свідомості, віднайдений у смислі власного існування і втілений у способі життєдіяльності [4].

Патріотизм проявляється у вчинках і діяльності людини, він завжди конкретний і спрямований на реальні об'єкти. Діяльнісна сторона патріотизму є визначальною, оскільки саме вона здатна перетворювати чуттєве начало в конкретні для Вітчизни, держави і суспільства справи і вчинки.

Роль і значення патріотизму зростають на крутих поворотах історії, коли об'єктивні тенденції розвитку суспільства супроводжуються найвищим напружен-



ням сил його громадян (війни, соціальні конфлікти, криза, стихійні лиха тощо). В такі часи проявам патріотизму притаманні високі «благородні» пориви, особлива жертвність в ім'я всього народу, своєї Батьківщини, що змушує говорити про патріотизм як складне і, безумовно, особливе явище [1]. Маємо безліч яскравих прикладів на підтвердження цієї тези від часів сивої давнини до буремних подій сьогодення. Коли супроти нашої держави почалася агресія, за неімовірно короткий час український народ сформував армію, здатну протистояти потужній навалі. Однак, крім збройної сили, проявилася ще й сила духу людей, які добровільно та відважно заступили дорогу агресорам, – духовна сила чоловіків і жінок, старших і молодших, навіть дітей, які об'єднали зусилля і ресурси заради благополуччя й майбутнього своєї Батьківщини [5].

Від самого початку війни на Донбасі ключову роль у захисті мирного життя українського народу і територіальної цілісності держави відіграли добровольчі батальйони, оскільки, за висновками військових аналітиків, української армії, як такої, тоді практично не існувало. Станом на 29 квітня 2015 р. було зорганізовано близько 40 добровольчих батальйонів, до складу яких входило понад 25000 осіб. Усім необхідним: від продуктів харчування до бронезилетів і тепловізорів – добровольців забезпечували волонтери й небайдужі українці.

Про мужність та відданість, сміливість і доброту, про щирість та відчайдушність волонтерів-добровольців українське суспільство багато говорить і знає сотні, якщо не тисячі, промовистих випадків соціального служіння, суспільно значущих ініціатив і благочинних проектів. Тому зовсім не випадково у нашому календарі нещодавно – від 17 січня 2017 року – відповідно до постанови Верховної Ради України з'явилася нова пам'ятна дата – 14 березня – День українського добровольця [6].

Співробітники Інституту проблем виховання НАПН України (далі – Інститут), відстежуючи широкий спектр суспільних детермінант, досліджують проблему патріотизму й розбудови системи національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Науковці розкрили константні й змінні чинники у вихованні патріотизму як соціокультурного явища, дослідили основні підходи до патріотичного виховання, запропонували принципи та методи організації виховного процесу, спрямованого на виховання почуття патріотизму у зростаючої особистості, осучаснили визначення патріотизму.

Академік І. Бех наголошує, що патріотизм – це особливе, тобто безумовне за походженням і високосмислове за духовно-моральним виміром почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе [3]. У цьому визначенні привертають увагу безумовний і високосмисловий аспекти цього почуття. Безумовність означає, що почуття патріотизму не може ґрунтуватися на зовнішньому підкріпленні у формі певних заохочень чи осудів – в ньому самому має бути спонукальна потенція до відповідного діяння, самозначущість. Що стосується високосмислового аспекту, то це означає, що почуття патріотизму пов'язується не з нижчими, буттєвими потребами і прагненнями часто меркантильної спрямованості, а з вершинними життєвизначальними орієнтирами особистості.

Водночас патріотизм характеризується і як комплекс потреб, зокрема, як:

- *потреба держави*, якій необхідно, щоб громадяни в разі небезпеки були здатні відстояти незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України;
- *потреба суспільства*, яке зацікавлене в солідарності громадян, об'єднанні навколо національної ідеї, у моральній єдності й здатності працювати на спільне благо;



• *потреба особистості*, яка своєю любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємності, щоб мати умови для вільного і гідного саморозвитку.

Патріотизм постає своєрідним форматом *життєвих орієнтацій* громадянина в реалізації його життєвої стратегії, яка відповідає реальним соціальним інтересам й очікуванню його найближчого оточення, суспільства й держави, закарбована в його свідомості, віднайдена у сенсі власного існування й утілена у способі життєдіяльності.

Базовими складниками почуття патріотизму, виходячи з таких теоретичних уявлень, доцільно вважати:

- любов до Батьківщини, народу, держави;
- діяльну відданість Батьківщині;
- суспільно значущу цілеспрямованість;
- моральну стійкість;
- готовність до самопожертви;
- почуття власної гідності.

Поділяючи зазначені вище погляди науковців [3], наголосимо на двох принципових моментах. По-перше, хоча запропоновані компоненти і є необхідними й достатніми в контексті почуття патріотизму як цілісності, однак за певних обставин ця компонентна структура може бути розширена. І так часто буває, оскільки, наприклад, цілеспрямованість об'єктивно пов'язана з терпеливістю, настійливістю, завзятістю. Тому й їх (поряд з іншими доповнювальними компонентами) інколи додають до структури патріотизму.

По-друге, інноваційним моментом компонентної структури патріотизму є внесення до неї почуття власної гідності. Річ у тім, що наукові розвідки співробітників Інституту проблем виховання підтвердили припущення про поведінково-активізуючу роль цього почуття як ставлення особистості до самої себе, на відміну від інших компонентів як зовнішніх ставлень. Ці останні, так би мовити, насичуються енергією почуття гідності, яке щодо цього є емоційно сильнішим.

Визнаючи проблему багатоплановості патріотизму, вважаємо, що досягти відчутних успіхів у її вирішенні можливо тільки об'єднанням зусиль держави, суспільства і педагогічної спільноти.

Патріотично спрямована освіта є основним важелем цілеспрямованого впливу на свідомість молодого покоління, а надаючи поштовх сприйняттю патріотизму як особливої інтегруючої субстанції, синтезує наукові знання, вітчизняний духовний досвід та культурні цінності.

Метою патріотичного виховання на сучасному етапі постає становлення громадянина-патріота, готового самовіддано розбудувати Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти громадянському миру й злагоді в суспільстві, працювати заради власного й суспільного благополуччя [4].

Підсумовуючи, зазначимо, що патріотизм як суспільно-історичне явище, соціально-етична цінність, складна етична якість є необхідною умовою подальшого прогресивного розвитку особистості, країни, держави. Патріотизм – це спонукка, поштовх до просоціально спрямованої діяльності.

Недооцінка патріотизму як найважливішої складової суспільної свідомості призводить до послаблення соціально-економічних, духовних і культурних основ розвитку суспільства й держави.

Патріотизм особистості закономірно пов'язаний із гуманізмом, соціальною справедливістю, турботою, взаємоповагою.



Відтак, можемо зробити висновок, що *засадничою ідеєю патріотизму є безумовне і безкорисливе служіння Батьківщині, народу, державі заради суспільного благополуччя. Водночас, саме ця ідея постає наріжним каменем просоціальної поведінки.*

На підставі систематизації результатів термінологічного аналізу поняття «просоціальна поведінка» ми з'ясували, що найпоширенішим є його розуміння як поведінки індивіда, котра орієнтується на благо соціальних груп, надання допомоги, здійснення дій, корисних іншим людям (Е. Аронсон, Т. Вілсон).

Деякі автори під просоціальною поведінкою розуміють поведінку:

- що передбачає в суб'єкта наявність інтенції (намірів) усунути або полегшити тяжке становище іншої людини за допомогою необхідних заходів під час нещасних випадків чи природних катаклізмів або шляхом пожертвування (Г. Бауман, П. Схуч, Г. Люк);
- яка має позитивні соціальні наслідки та робить внесок у фізичне і психологічне благополуччя інших людей (Т. Вілсон);
- яка містить дії, спрямовані на збереження, турботу, полегшення функціонування або сприяння розвитку того чи іншого «соціального об'єкта», тобто – іншої людини, колективу, громадської організації й т. ін. (Я. Рейковськи, Ю. Каріловськи, М. Яримович).

Науковці Інституту – О. Єжова, В. Кириченко, В. Нечерда та ін. – визначили просоціальну поведінку як систему дій та вчинків особистості, зумовлену свідомим прийняттям соціально значущих норм і цінностей, прагненням конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності, несприйнятливостю до ризикованих способів суб'єкт-суб'єктних взаємодій, здатністю до самореалізації в різних видах соціально значущої діяльності [10].

На думку вітчизняних та зарубіжних дослідників, просоціальна поведінка зумовлюється намірами бути корисними іншим і найчастіше проявляється у *допомозі, участі, співпраці* чи *взаємодії*. Її діапазон широчіє від мимовільної люб'язності до допомоги людині, яка опинилася в небезпеці, чи аж до порятунку інших ціною власного життя. Відповідно, можуть бути задіяні такі ресурси допомоги ближньому чи суспільству: увага, час, праця, грошові видатки, відсування на задній план власних бажань і задумів, безкорисливе соціальне служіння, самопожертва тощо.

Українське суспільство наразі як ніколи відчуває потребу в моральній активності кожної особистості, здатної до прояву таких чеснот, як відповідальність, чесність, справедливість, гідність, милосердя, толерантність, доброзичливість, готовність допомогти іншим. Сьогодні затребувано вміння працювати з іншими, здатність протистояти виявам несправедливості й жорстокості [7].

Військові дії на Сході нашої держави актуалізували такі моральні цінності, як діяльна відданість Батьківщині й готовність до самопожертви з любові до людей. Це вимагає виховання таких якостей особистості, як доброзичливість, прагнення здійснювати добрі вчинки; терпимість до недоліків і помилок оточуючих, здатність просити прощення та прощати, прагнення примиряти тих, хто не порозумівся, не відповідати злом на зло; людинолюбство, повагу до індивідуальності особистості та думки оточуючих, відповідальність за своє рішення; чесність, правдивість, справедливість, турботливість, чуйність до людей, співчуття, послух; працьовитість, дбайливе ставлення до праці іншого, бажання радувати своєю працею інших; совісність, здатність чути «голос совісті» [1].

Просоціальна поведінка є досить розповсюдженою формою людської активності, що відіграє вагомий роль у міжособистісних стосунках, внутрішньо груповій взаємодії, спілкуванні та спільній діяльності людей. Саме тому деякі дослідники [10]



розглядають просоціальну поведінку також як систему певних моральних якостей, відносин, які характеризуються специфічними почуттями, потребами, мотивами й навичками; особливу форму внутрішньої самоактивності, що дає змогу людині наслідувати моральні норми і соціально позитивні дії, пропоновані в обраній культурі (щедрість, взаємопідтримка, безкорислива допомога іншому, співпраця, емпатія тощо).

Важливо, на нашу думку, що деякі дослідники (В. Абраменкова, Б. Братусь, Ф. Василюк, В. Куніцина, А. Леонтьєв, Б. Поршнев, В. Ядов та ін.) еквівалентом просоціальної поведінки розглядають поняття «гуманні відносини», акцентуючи увагу на активному «співпереживанні загальних цінностей», що реалізуються в спілкуванні людей та їхній спільній діяльності, й описуючи їх як відносини солідарності, взаємодопомоги, співучасті.

Згадані вчені доводять обумовленість просоціальної поведінки *цінностями* особистості. Іншими словами, обрані життєві цінності, що є системою внутрішніх стандартів і ставлень до дійсності, спрямовують і спонукають особистість до реалізації відповідних стратегій взаємодії зі світом, а також визначають мету й сенс життя [10].

Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить, що цільовими орієнтирами формування просоціальної поведінки підлітків постають сприяння свідомій інтеріоризації ними соціально значущих норм і цінностей, набуттю якостей просоціальної особистості (*емпатійність, доброзичливість, турботливість, довірливість, толерантність, рефлексивність, чуйність, альтруїстичність*), формування прагнень і вмій конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності; стимулювання участі підлітків у соціально значущій діяльності та спонукання їх до прийняття вільного вибору соціально значущих моделей поведінки [8].

В и с н о в к и і р е к о м е н д а ц і ї. Зважаючи на суголосність патріотизму й просоціальної поведінки та актуальність її формування в учнів закладів середньої освіти, педагоги мають спонукати дітей та підлітків докладати зусилля для власного і водночас – суспільного благополуччя, бо ж Україна сьогодні як ніколи потребує громадян, творчих, здатних на духовне, моральне й соціально-культурне самотворення та просоціальне служіння державі й суспільству.

Тільки особистий приклад самозабезпечення, самодостатності, успішності, співчуття, почуття солідарності й активної життєвої позиції молодій людині можуть бути запорукою виховання гідного громадянина-патріота.

Перспективність заявленої теми полягає в можливості подальших наукових розвідок щодо технологізації національно-патріотичного виховання і залучення до активного суспільного служіння щонайширших верств дітей та учнівської молоді.

1. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Т. 2. – Чернівці : Букрек, 2015. – 640 с.
2. Бех І. Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді // Інформаційний збірник для директора школи та завідуючого дитячим садочком. – К. : РА «Освіта України», 2015. – № 3–4 (33) – С. 44–65.
3. Концептуальні засади українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Посібник / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – К., 2015. – 28 с.
4. Бех І. Д. З Україною в серці (тренінг з національно-патріотичного виховання дітей та молоді) : посіб. / І. Д. Бех, В. І. Кириченко, Ж. В. Петрочко. – Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. – 140 с. Вид. 2-ге, змінене.
5. Виграноємо особистість, патріота... Штрихи до картин сучасного виховання молоді та портретів вихователів : статті та нариси / ідея та заг. ред. В. Іваненка; автори-упорядники: В. Іва-



ненко, Н. Олійник. – Дніпропетровськ, 2015. – 192 с. [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: www.chito.in.ua/vigranyuyemo-osobististe-patriota-shtrihi-do-kartin-suchasnogo.html

6. *Гузар Любомир*. Вгору піднесімо серця! [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. Режим доступу до ресурсу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/12/25/7093784/>

7. *Концепція* нової української школи [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/>

8. *Стратегія* національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 рр. [Електронний ресурс] // Адміністрація Президента України. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>

9. «*Філософія* для дітей» – нове слово у розвитку демократії. *Gazeta.ua* [Електронний ресурс] / Орест Лесюк // *Gazeta.ua*. – 2014 – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_filosofiya-dlya-ditej-nove-slovo-u-rozvitku-demokratiyi/

10. *Формування* просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : монографія / Кириченко В. І., Єжова О. О., Нечерда В. Б., Тарасова Т. В., Хомич О. Л. – Терно-Граф, 2016. – 244 с.

References

1. *Bekh, I. D.* (2015). *Vybrani naukovi pratsi. Vychovannya osobystosti: Vol. 2* [Selected scientific works. Education of personality]. Chernivtsi : Bukrek.

2. *Bekh, I. D.* (2015). *Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vychovannya ditei ta uchnivskoi molodi* The program of Ukrainian patriotic education of children and pupils. Kyiv: RA «Osvita Ukrainy».

3. *Bekh, I. D., & Chorna, K.* (2015). *Kontseptualni zasady ukrainskoho patriotychnoho vychovannya ditei ta uchnivskoi molodi* Conceptual principles of Ukrainian patriotic education of children and students. Kyiv.

4. *Bekh, I., I. Kyrychenko, V. & Petrochko, Zh.* (2016). *Z Ukrainoiu v sertsі (treninh z natsionalno-patriotychnoho vychovannya ditei ta molodi)* [With Ukraine in the heart (training on national and patriotic education of children and youth)]. Kharkiv : Madryd.

5. *Ivanenko, V. & Olıinyk, N.* (2015). *Vyhраниuemo osobystist, patriota... Shtrykhy do kartyn suchasnoho vychovannya molodi ta portretiv vykhovateliv* Exterminate the personality, the patriot ... The strokes of the pictures of modern education of youth and portraits of educators. Retrieved from www.chito.in.ua/vigranyuyemo-osobististe-patriota-shtrihi-do-kartin-suchasnogo.html.

6. *Huzar, L.* (2015). *Vhoru pidnesimo sertsial!* Raise your heart up! *Ukrainska pravda*. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/12/25/7093784/>.

7. *Kontseptsіia* novoi ukrainskoi shkoly [Concept of the new Ukrainian school]. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*. Retrieved from <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/>.

8. *Stratehiia* natsionalno-patriotychnoho vychovannya ditei ta molodi na 2016-2020 rr *Strategy of national-patriotic upbringing of children and youth for 2016-2020*. *Administratsiia Prezydenta Ukrainy*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>.

9. *Lesiuk, O.* (2014). «*Filosofiiia* dlia ditei» – nove slovo u rozvytku demokratii «Philosophy for children» – a new word in the development of democracy. Retrieved from http://gazeta.ua/articles/life/_filosofiya-dlya-ditej-nove-slovo-u-rozvitku-demokratiyi/.

10. *Kyrychenko, V., Yezhova, O., Necherda, V., Tarasova, T., & Homych, O.* (2016). *Formuvannya prosotsialnoi povedinky uchniv v umovakh preventyvnoho vychovnoho seredovyscha zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu* [Formation of prosocial behavior of students in the conditions of the preventive educational environment of a general educational institution]. Ternopil: TzOV «Terno-hraf».

Рекомендовано до друку. Д-р пед. наук проф. дійсн. член НАПН України О. В. Сухомлинська